

1938–1939 // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия : Сб. ст. / Отв. ред. Э. Дурачински, А.Н. Сахаров. – М., 2004; 32. Степанов А.С. Перед Мюнхеном // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 4–5; 33. 1941 год / Сост. Л.Е. Решин и

др. : В 2 кн. – М., 1998. – Кн. 2; 34. Черчилль У. Вторая мировая война : В 3 кн. – М., 1991. – Кн. 1 (Т. I–II).

Надійшла до редколегії 25.01.06

Г. Маруза, асп.

ЕВОЛЮЦІЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ ТВОРЧОСТІ О. ДОВЖЕНКА ЧАСІВ СТАЛІНІЗМУ (ВОЄННИЙ ТА ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД)

Проаналізовано творчість та діяльність О. Довженка в контексті сталінської доби, розкрито маловідомі факти впливу уряду на творчість та життя митця.

The author analyses O. Dovzhenko's creative work and activity in the context of Stalinism, discovers unknown before facts of influence and ruling screenwriter's activity and life by authority.

У Радянському Союзі на кінець 1930-х рр. було створено жорстку, закриту від зовнішнього світу систему, модель культури, при якій розрахунки, погляди і смаки однієї людини обмежували, стримували та викривляли розвиток літератури та мистецтва. Часом лише вождь приймав усі значущі рішення про розвиток культури, долю тих чи інших художніх витворів та їх авторів.

Олександр Довженко – геній ХХ ст. – жив у жорстоку епоху сталінщини. Його іменем було названо кінотеатри, кіностудії, вулиці, школи, однак радянська влада зробила з О. Довженка людину, подібну до гвинтика, що творила на славу комунізму і в руслі партійної пропаганди.

Численні монографії, статті, спогади про кіномитця, що писалися протягом більше ніж сорока років, складають окремих розділ в історії мистецтва – довженкознавство. Існує близько вісімдесяти монографій, серед яких варто зазначити праці С. Коби, М. Куценка, О. Мар'ямова, С. Плачинди, І. Рачука, Р. Соболева [7]. Вони описують життєвий і творчий шлях митця, окремі погляди та принципи творчості. Однак дослідження радянського періоду мають характерні особливості – зображення митця генієм в усіх сферах, відповідність до політичної кон'юнктури, замовчування або перекручення багатьох фактів із життя. Новим підходом до дослідження життєдіяльності митця відрізняються роботи І. Дзюби [2], Д. Бабиценка [1], В. Марочка [9], історика кіно В. Кудіна [8], нова розвідка І. Кошелівця [6]. На сьогодні, на жаль, ще немає комплексних досліджень, присвячених аналізу суспільно-політичних поглядів кінорежисера, його позиції в умовах складної тоталітарної системи.

Метою статті є аналіз еволюції творчих орієнтирів О. Довженка в контексті сталінської доби в період з 1939 по 1956 рр.

Джерельною базою даної статті стали щоденникові записи О. Довженка, "Автобіографія", твори, що є доступними: повністю опубліковані його кіноповість "Україна в огні", статті, виступи, оповідання; також архівні документи Російського державного архіву літератури та мистецтва (РДАЛМ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України); матеріал документального кінофільму "Американська трагедія Довженка" (2006).

Велика Вітчизняна війна суттєво вплинула на творчу діяльність митця, на його уподобання та штовхнула його до створення творів, що не мали аналогів.

На початку другої світової війни О. Довженко був призначений художнім керівником Київської кіностудії, але пішов працювати на студію кінохроніки – події сьогодення притягували його. Він працював у Галичині близько двох місяців як керівник операторської групи і політпрацівник [3, с. 41–42]. Як зазначає В. Марочко, безпартійний режисер став політпрацівником, "кремлівські визволителі" українського народу направили операторську групу на чолі з славним режисером для створення

художньо-документальної стрічки про "визвольний похід" Червоної Армії. Становлення і функціонування радянської влади мала звеличити художньо-документальна стрічка українського режисера [9, с. 186–187]. Та О. Довженко був радий поїхати на Західну Україну, із знімальною групою він відвідав багато галицьких міст. Митець виступив на більшовицькому мітингу у Львові перед місцевим населенням 28 жовтня 1939 р. з історичною промовою. Як політпрацівник він передав присутнім "братерський більшовицький привіт" від українського народу, вітав селян з одержанням усіх українських земель у власність. У зв'язку з об'єднанням українських земель Олександр Петрович звернувся до історичної ретроспективи, згадавши Київську Русь, Галицьке князівство, литовсько-польське й австрійсько-польське ярмо, запорожців, першу світову війну, прихід соціалізму. Оратор говорив про вивчення української мови, патріотизм, інтернаціоналізм, подякував комуністичній партії, командарму С. Тимошенку, та не згадав ім'я Й. Сталіна. Потім О. Довженко брав участь у численних урочистостях поряд з політичними лідерами, неначе символізуючи "блок партійних і безпартійних".

Над фільмом "Визволення" (1940) митець працював з великим ентузіазмом, адже була можливість назавжди зафіксувати радість возз'єднання українців. Він хотів показати, як полтавський хлопець у солдатській шинелі зустрічається з галицькою селянкою, що ще вчора працювала на поміщика, тобто мав на меті розкрити глибокий історичний зміст об'єднання двох частин одного народу. Виявилося, що оператори не скористалися порадами О. Довженка: під впливом пошуку помпезності і парадности зображення подій тема долі окремої людини не знайшла місця у кінострічці [10, с. 289]. Фільм був ідеологічно спрямованим, однак геніальна рука режисера зафіксувала і перелякані обличчя галичан, які відчували "радість" визволення вже в перші місяці встановлення радянської влади.

О. Довженко зрозумів марноту власних зусиль, бо як замовники фільму, так і його безпосередній виконавець були зорієнтовані на створення фільму за стандартом – парадного, поверхового, далекого від першопочаткової ідеї режисера. Пізніше, перелічуючи свої роботи, він не любив згадувати "Визволення".

Навесні 1941 р. роботу над сценарієм "Тарас Бульба" за гоголівською повістю, до якого вже накопичилися нариси за декілька років, було закінчено. Режисер приїхав до Києва щоб розпочати зйомки фільму, та почалася війна. Воювати митець не міг через стан здоров'я, та воював "словом й екраном".

Перша його стаття як фронтового публіциста з'явилася 23 червня 1941 р. в обласних і центральних газетах України під назвою "До зброї!". Так розпочався новий плідний етап творчості О. Довженка воєнного періоду. Статті, нариси, оповідання, художні твори, опубліковані в цей час і високо поціновані критикою, принесли йому широке визнання серед військових та населення.

Автор звертався до таких життєво важливих проблем, як гідність людини, оптимізм і віра в перемогу, подвиг і велич українця у битві з ворогом, доля української жінки-матері. Воєнні оповідання сповнені патріотизму, роздумами над випробуваннями свого народу та відображають протиріччя воєнної дійсності. Характерною рисою творчості О. Довженко було власне моральне зобов'язання писати правду, якою б гіркою вона не була.

У роки війни на сторінках Щоденника Довженко вперше зафіксував своє бачення постаті Сталіна та його ролі у керуванні радянським суспільством воєнної доби. За глибиною розуміння історичних катаклізмів і гостротою критики Й. Сталіна та його режиму Довженків "Щоденник" не має собі рівних, хіба що за винятком аналогічних щоденникових записів великого вченого В. Вернадського, що, так само, як й О. Довженко, був відлучений від України. Багато міркувань просто вражають своєю історичною прозорливістю: "Звичайно, "победім" (іронічне вживання офіційного пропагандистського гасла). Але ми в кінці кінців самі переможені ходом історії і економічної кон'юнктури" [2, с. 79–80]. Щодо особистого ставлення О. Довженка до Й. Сталіна, то митець демонстрував еволюцію розкріпачення власної душі. На початку липня 1942 р. він співчуває Сталіну як керівникові й головнокомандуючому. Більше того, у щоденниках він часом навіть "жаліє" Сталіна за те, що його оточує жалюгідний контингент керівників радянської доби: "Бідний Сталін, як йому важко нещасному, в оточенні цих холодних партачів, і лакиз, і дилетантів". Однак характерно, що навіть у ті роки, ні пізніше він ніколи не робив Й. Сталіна героєм своїх фільмів і творів. Якщо і згадував ім'я генсека, то з іронією, навіть із сарказмом: портрети Сталіна висіли "на місці богів" [9, с. 208].

Період поразок СРСР на першому етапі війни зменшив політичний і цензурний контроль над мистецькою творчістю. Проте коли радянське керівництво трохи оговталось від ударів німців, знову почали набирати оберти кампанія за пошуку "шкідливих творів". Улітку 1943 р. до їх числа потрапили твори О. Довженка. У липні Г. Александров (начальник Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б)) надав О. Щербакову докладну записку, що містила звинувачення повісті О. Довженка "Перемога" в "українському націоналізмі". Невдоволення викликав факт комплектування військової частини у повісті тільки з українців. З цього робився висновок, що автор надає особливого значення українцям як головним борцям з німецько-фашистськими військами. Через це повість у тому вигляді заборонили друкувати у провідному літературно-художньому журналі "Знамя" через "фальшиві положення, необережні і двоякі висловлювання" та "гіперболізацію дійсності" [1, с. 82].

Та перша за війну репресія не зупинила О. Довженка у творчості. Тематичний план українського видавництва ЦК КП(б)У на 1943 р. свідчить, що мали друкуватися твори митця, зокрема збірник прози, твір на історичну тематику "Щорс" і на суспільно-політичну: "Сталін і українська культура", "Що принесли гітлерівці українському народу" [19, арк. 72–77]. План роботи відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У на травень-червень 1942 р. свідчить, що на Київській кіностудії художніх фільмів були заплановані три історичні кінофільми, серед яких "Звільнення соціалістичного Донбасу", де і сценарій, і режисуру доручено О. Довженкові [22, арк. 57–67]. Також було заплановано роботу над сценарієм "Україна в огні". "Це буде фільм про український народ у вітчизняній війні, про героїзм та патріотизм кращих синів України, про красу їх духу" [20, арк. 25].

У середині 1943 р. О. Довженко одночасно працював над кіносценарієм "Україна в огні", сценарієм "Сер-

жант Орлюк" (майбутня "Повість полум'яних літ"), другою серією документального фільму "Битва за нашу Радянську Україну" та фільмом "Український кіноконцерт" [21, арк. 173].

Роботу над кіноповістю "Україна в огні" було завершено у серпні 1943 р., у листопаді було підготовлено до друку в "Знамени". Однак далі відбулися непередбачені події. Секретар цього журналу, пом'ятаючи про попередню заборону повісті Довженка, перестрашувався і відправила типографський текст кіноповісті в ЦК ВКП(б) [1, с. 82]. Внаслідок цього О. Щербаков за вказівкою Й. Сталіна прийняв низку заходів проти повісті. О. Довженка позбавили можливості видати кіноповість. Тим часом група кіно під головуванням О. Довженка готувала фільми "Україна в огні", "Український кіноконцерт" та другу серію документального фільму "Битва за нашу Радянську Україну" [14, арк. 130–131].

Наприкінці листопада 1943 р. О. Довженко повернувся із фронту до Москви, щоб почати роботу над фільмом "Україна в огні". Кіносценарій, перекладений автором російською мовою, уже був у Сталіна. Одночасно 22 листопада Г. Александров робить свій доклад у ЦК ВКП(б) про заходи із заборони кіноповісті "Україна в огні", зрозуміло, не без наказу Й. Сталіна. Були дані секретні вказівки К. Литвіну (секретарю ЦК КП(б)У з пропаганди), цензорам усіх центральних та обласних видавництв попередити редакторів усіх центральних газет, літературно-художніх журналів та видавництв (у т. ч. в УРСР) про неприпустимість публікування повісті О. Довженка [13, арк. 65]. На цей час О. Довженко вже розіслав текст до багатьох редакцій, однак надрукувати встигли лише невелику частину кіноповісті у журналі "Смена" (№ 18) за місяць до кампанії із заборони друку [14, арк. 65].

На цьому боротьба з автором не закінчилася. Відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП(б) з приводу кіноповісті "Україна в огні", на яке було запрошено до Кремля й Олександра Петровича. На цьому засіданні твір був підданий критиці з боку Сталіна. Існує стенограма виступу Й. Сталіна, хоча авторство стенограми не підтверджене. Згідно з нею, О. Довженка звинуватили у таких гріхах: ревізії лєнінізму; критичному ставленні до воєнної, національної, колгоспної політики партії; відвертому випадку проти політики партії з розгрому класових ворогів; виступі проти класової боротьби; глумі над чистою лінією партії; спотворенні історії України; наклепі на український народ, жінок; націоналізмі; відсутності згадки про Леніна [18, арк. 1–17].

Яскравим підсумком цього буде цитата з виступу Сталіна: "Його кіноповість є антирадянською, яскравим проявом націоналізму, вузької національної обмеженості. Кіноповість Довженка "Україна в огні" – платформа вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого лєнінізму, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського і всього радянського народу" [18, арк. 17].

Ця подія мала поворотне значення у житті і творчості кінорежисера. Щоденник Олександра Довженка є свідком переживань, навіть внутрішньої трагедії, спричиненої цими звинуваченнями (запис від 26 листопада 1943 р. та ін.) [4, с. 45; 5, с. 15].

На початку лютого 1944 р. на адресу українських обласних партійних комітетів, усіх відповідальних секретарів великих газет і журналів, редакторів видавництв розіслано лист про те, що "у творах українського письменника і кінорежисера Довженка О.П., написаних останнім часом ("Перемога", "Україна в огні"), мають місце грубі політичні помилки антилєнініського характеру", через це ЦК зобов'язував усіх не друкувати творів Довженка без особливого на те дозволу Агітпропа ЦК ВКП(б) [15, арк. 1].

12 лютого вийшла постанова ЦК КП(б)У за підписом М. Хрущова, згідно з якою заслуженого режисера було звільнено з усіх зайнятих ним посад та постів в УРСР [1, с. 84]. А головне, кінорежисера позбавили права повертатися в Україну і зняли з посади художнього керівника Київської кіностудії.

Отже, Й. Сталін – "кращий друг радянських кінематографів" – зробив з повісті цілковите політичне обвинувачення. Це стало приводом до дискредитації Олександра Довженка в очах його сподвижників, колег, друзів. Керівництво кіностудії боялося наступного Довженкового твору "Повість полум'яних літ", тому й поставити фільм авторові не вдалося: атмосфера підозри і недовіри не сприяла екранізації.

Спостерігаємо зміну у ставленні О. Довженко до Й. Сталіна. Особливо це проявилось після розгрому та засудження кіноповісті "Україні в огні". Спочатку він звертається до Сталіна так: "Товаришу мій Сталін, коли б Ви були навіть богом, я й тоді не повірив би Вам, що я націоналіст... Чи націоналізм в непотуранні глупоті людей чиновних, холодних діляг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?" [5, с. 19]. Трохи пізніше у Щоденнику йде запис, який виключався у публікаціях радянського періоду: "Мене знищив великий маршал, бажати мені, очевидно, лишилось одного: якось померти й фізично" [5, с. 14].

У 1944 р. Київська студія кінохроніки мала закінчити роботу над документальною картиною "Звільнення соціалістичного Донбасу" [21, арк. 49], якою керував О. Довженко, та не судилося. Не створив також майстер документального фільму "Україна" – про український народ у війні, зокрема заводи, евакуйовані з України, та її видатних людей, – за завданням РНК УРСР [21, арк. 38].

Засланням назвав своє становище в Москві сам митець. Він занотував розмову з І. Большаковим у липні 1945 р., що порадив йому не повертатися на Україну, доки ситуація не зміниться. "Я думаю, дивлячись на нього, що се? Невже прикрита форма заслання?" і трохи пізніше: "Мовчать Микитині лакеї, набундючившись чи п'ють фатальну горілку, чекаючи, як ворони в степу, на мою смерть. Шевченкові було легше на засланні..." [5, с. 17, 20].

7 листопада 1945 р. режисер записав: "Основна мета мого життя зараз – не кінематографія... Я – жертва варварських умов праці, жертва убожества і нікчемства бюрократичного, мертвого кінокомітету... Я хотів би вмерти після того, як напишу одну книжку про український народ" [4, с. 66]. Ішлося про епопею "Золоті ворота". Це мала бути поема із семи частин, своєрідний екскурс в історію, починаючи із часів козацтва і закінчуючи сьогоденням на прикладі однієї сім'ї Кравчини. Відомо, що в епопею входила б "Повість полум'яних літ", а завершувалася б "Поемою про море". Починаючи з грудня 1943 р. і до кінця життя український митець у Щоденнику та записних книжках робить нотатки до різних частин епопеї "Золоті ворота". Він вірив у свою книгу і мирився із закритим світом.

У "Повісті полум'яних літ", роботу над якою було закінчено 1944 р., головним героєм війни постав не вождь, як того вимагала офіційна ідеологія, а народ, непереможність якого уособлює сержант Іван Орлюк. Авторів твору вистачило громадянської відповідальності знову говорити про те, про що більшість митців мовчала: про підневільне життя окупованої України, про генералітет союзних армій, про надмірні втрати при форсуванні Дніпра. Звісно, за життя О. Довженка твір не був ані надрукований, ані поставлений. Надалі українського кінорежисера змушують опрацювати цілу низку тем, яка не входила до його творчих планів.

20 лютого 1946 р. закінчив п'єсу "Життя в цвіту", присвячену І. Мічуріну, видатному науковцю. Цього ж року ставить кольоровий фільм "Мічурін", за яку здобув Державну премію СРСР. Однак і тут не було без втручання ідеології. Як стверджує дослідник історії і теорії кіно В. Кудін, випуск стрічки загальмувала всесоюзна дискусія з питань розвитку біології. На ній було засуджено генетику, яку назвали буржуазною лженаукою, оголошено реакційними досліди Менделя, Вейсмана, Моргана. Хоча фільм Олександра прямого стосунку до дискусії не мав, у верхівці уряду вирішили, що було б доречно, якщо в ньому Мічурін так чи інакше висловить своє негативне ставлення до генетики. Вимога була жакливою, бо О. Довженко, хоча і не був особливо обізнаним у галузі біології, але глибоке вивчення спадщини Мічуріна є практичною розробкою генетичного вчення. Олександр Петрович усвідомлював, що виконати вимогу чиновників – означає занепасти талановитий фільм. Та вибору він не мав [8, с. 213–214].

У 1949 р. кінорежисер працював над створенням сценарію до фільму "Прощавай, Америко!". Сюжет фільму був чужим для О. Довженка, про що свідчить запис у Щоденнику від 17 липня 1949 р. [4, с. 115]. Однак справа не лише в здоров'ї, як свідчать сучасники О. Довженка, що мали відношення до зйомок, – кінорежисера було втягнуто у велику політику. У фільмі мало бути показано, як працівники американського посольства у Москві дезінформують американців, виховують у них ворожнечу до радянських людей, про що відверто говорилось у коротких анотаціях до фільму на 1951 р. Й. Сталіну [17, арк. 68–69]. Основою теми були книги Р. Паркера "Зговір проти миру. Записки англійського журналіста" (1949) [12] та "Правда про американських дипломатів" (1949), написана Анабелю Бюкар, американкою, що пропрацювала в посольстві й залишилася жити у Радянському Союзі. Нещодавно у світ вийшов документальний кінофільм "Американська трагедія Довженка" (кінокомпанія "Вертов і компанія", реж. В. Манський. – М., 2006). Згідно з ним, сама Бюкар була проти постановки кінофільму за її книгою, адже вона неправдива і написана під примусом.

Працюючи над сценарієм, Олександр Петрович не зміг дотриматися завдання, йому весь час вказували на те, що він відволікається від головної теми – викриття шкідливих дій працівників американського посольства та ін. [11, арк. 1–8]. Коли, врешті, відбувалися зйомки, Й. Сталін проглянув шість кінострічок, серед яких було дещо з "Прощавай, Америко!", після чого зйомки були брутально припинені – без офіційного наказу, без скандалу, Довженка звільнили, як рядового початківця, дарма що визаного всім світом.

"Компенсацією" за заподіяне було нагородження Довженка орденом Трудового Червоного Прапора у 1950 р. у зв'язку із 30-літтям радянського кінематографу [16, арк. 14]. Та душевний стан не поліпшився. Він мріє про Україну, воліє вмерти фізично.

Останнім сценарієм у творчості Олександра Довженко була "Поема про море", завершена у 1956 р. Задум виник ще у 1951 р. і всі ці роки митець трохи подорожував по Україні, відвідуючи будівництва Каховської ГЕС та збираючи матеріал для кіноповісті. Її сюжет торкається багатьох сучасних соціальних та морально-естетичних проблем, як ціна побудови штучного моря, міграція сільського населення до міст, зневажливе ставлення молоді до праці на землі, естетичне оформлення нових міст та сіл. Передчасна смерть митця перешкодила екранізації твору.

І. Кошелівець припускає, що у житті митця мав місце психологічний конфлікт між почуттям національного

обов'язку і комуністичною утопією [6, с. 80–85]. Особливої гостроти конфлікт із владою досягнув під час війни, коли Сталін засудив Довженків сценарій "Україна в огні" за націоналізм.

Довженкові твори, статті, а особливо щоденники сповнені гнівних тирад проти різних профанаторів великих політичних і мистецьких ідей. Автор статті поділяє думку І. Дзюби, що так він шукав пояснення невідповідності комуністичних ідей та проєктів і вбогої, а часом страшної реальності. Думка про хибність, злочинність самої комуністичної ідеології у прямій формі в Олександра Петровича не простежується, попри ризиковану одвертість його щоденників. Хоча сукупність його критичних випадів об'єктивно підводить до такої думки всупереч риторичі самого митця [2, с. 89].

Усіх, хто не байдужий до Олександра Петровича, цікавить, чому митець уник долі багатьох "ворогів народу", чому Й. Сталін зберіг життя кіномитця. Автор статті на рівні припущень вважає, що Й. Сталін не наважився на це з декількох причин. По-перше, в особі О. Довженка вождь вбачав людину, що творить те, про що думає, а відтак небезпеку його творчості видно заздалегідь. По-друге, Й. Сталін, як раціональний політик, розумів, що утримання націоналіста відрізаним від друзів та рідної землі приведе до замкненості, творчої недуги романтичного та поетичного митця. І таке заслання культурного і громадського діяча у столицю було вигідне в умовах формування антигітлерівської коаліції, де Й. Сталін виступав у ролі мирного, демократичного керівника держави. Він не міг допустити, і це по-третє, аби світова громадськість дізналася про зникнення при загадкових обставинах відомого, геніального російського кінорежисера.

Війна відкрила для Довженка новий простір його творчості: це тема долі української нації, культури, населення, поневоленого тоталітарними режимами, майбутнього після перемоги. Він стає першим українським хронографом, історіографом, літописцем справжньої картини війни. Однак вона ж і спричинила низку випробувань для митця, змінила його творчі орієнтири, змусила звертатися до тем, далеких від сьогодення. Маючи за принцип писати правду, О. Довженко зробив на ті часи безстрашну річ – перший у радянській літературі піддав сумніву непогрішність сталінського "генія", при-

гадавши йому довоєнні пророцтва, що так ганебно провалилися в перші ж дні війни.

Творче і громадське життя Олександра Довженка було деформоване системою, йому не дозволили здійснити свої численні задуми, зокрема, поставити фільми з української історії, про які він мріяв ("Тарас Бульба", "Цар", "Повість полум'яних літ"). Сталінський тоталітарний режим душив геній Довженка. Й. Сталін урахував значення прославленого кінорежисера і пильно контролював його.

Еволюція творчості та ціннісних орієнтирів О. Довженка воєнної доби та післявоєнних років свідчить про перебування письменника у лещатах тоталітаризму. Його творчим задумам не було місця в радянському мистецтві. Його цінності відображалися в записних книжках, щоденнику, сценаріях, однак до глядача і читача не доходили. Митець жив у системі і мусив творити згідно з вимогами офіційної ідеології. Його післявоєнні сценарії ("Мічурін", "Поема про море", "Прощавай, Америку!") прославляють окремі аспекти комуністичного будівництва, та одночасно О. Довженко неофіційно писав повісті, що наповнені національною духовністю і загальнолюдським гуманізмом, історичним контекстом, любов'ю до українського народу.

1. Бабиченко Д.Л. Писатели и цензоры. Советская литература 1940-х годов под политическим прицелом ЦК. – М., 1994; 2. Дзюба І. Знаки духовної співмірності: Штрихи до світового контексту естетики Олександра Довженка // І. Дзюба. Між культурою і політикою. – К., 1990; 3. Довженко О. Автобіографія // Довженко О. Вибрані твори. – К., 2004; 4. Довженко О. Щоденник // Довженко О. Вибрані твори. – К., 2004; 5. Довженко О. Щоденник // Олександр Довженко вчора і сьогодні. Збірка матеріалів / Є. Сверстюк. – Луцьк, 2005; 6. Кошелівець І. Про затемнені місяці в біографії Олександра Довженка // Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місяці в біографії. Збірка матеріалів / Є. Сверстюк. – Луцьк, 2005; 7. Коба С.Л. Олександр Довженко. Життя і творчість. – К., 1979; 8. Кудін В.О. Зоряний шлях: Художньо-документальна повість. – К., 2004; 9. Марочко В. Зачарований Десною: Історичний портрет Олександра Довженка. – К., 2006; 10. Марьямов А.М. Довженко. – М., 1968; 11. РДАЛМ. – Ф. 2081, оп. 1, спр. 486; 12. РДАЛМ. – Ф. 2081, оп. 1, спр. 1057; 13. РДАСП. – Ф. 17, оп. 125, спр. 212; 14. РДАСП. – Ф. 17, оп. 125, спр. 214; 15. РДАСП. – Ф. 17, оп. 125, спр. 293; 16. РДАСП. – Ф. 17, оп. 132, спр. 431; 17. РДАСП. – Ф. 17, оп. 133, спр. 340; 18. РДАСП. – Ф. 558, оп. 11, спр. 1126; 19. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 27; 20. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 60; 21. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 65; 22. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 282.

Надійшла до редколегії 11.01.06

О. Пилипенко, канд. іст. наук

РОЛЬ УКРАЇНИ У ЗАГАЛЬНОМУ ЕКСПОРТІ СПИРТУ З РОСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Досліджено експорт спирту з України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовано роль українських губерній у загальноросійському вивозі спирту.

Scientific article devoted export of spirit from Ukraine in second part of XIX – in the beginning of XX cent. Author had made scientific analysis of Ukrainian regions role in Russian empire export of spirit.

Після переходу на капіталістичний шлях розвитку і проведення низки буржуазних реформ отримали розвиток більшість галузей виробництва, зокрема харчова промисловість. У ХІХ ст. були побудовані нові фабрики і заводи. Горілчана і виноробна промисловість Росії досягла високого рівня розвитку. Важливе значення у даному процесі належало українським землям. У середині ХІХ ст. виноробні та горілчані заводи складали на Україні 7 % загальної кількості заводів Російської імперії і їх кількість продовжувала поступово збільшуватися. У цілому політика царського уряду сприяла розвитку промислового вироблення та експорту спирту за кордон. Введення акцизної системи дуже позначилося на експорті спирту з України, який із середини 60-х до початку 90-х рр. неухильно зростав. З початку 90-х рр. ХІХ ст. до початку 1900-х рр. відбувається падіння вивозу спирту, що було зумо-

влено зменшенням попиту на закордонних ринках, з одного боку, та зміною законодавства щодо винокурної промисловості – з іншого.

З початку 1900-х рр. почалося нове зростання експорту, який досяг у 1911 р. – 11, 1 млн відер сорокавідсоткового спирту [10, с. 18]. Цьому зростанню сприяло заохочення вивозу спирту шляхом зняття акцизного збору зі спирту, який направлявся до митниць і повернення сплачених акцизів на вибори зі спирту та безакцизні відрахування "у премію" і за шляхові втрати.

У 1911 р. ці безакцизні відрахування в перекладі на суму акцизу дали 2,1 млн крб, який склав третину загального прибутку бюджету державної горілчаної монополії й у цьому році склав 598 млн крб [1, с. 9]. Загальний вивіз спирту за кордон та частка України в ньому показані в табл. 1.